

בְּרֵאשִׁית / εὐ ἄρχῆ
OF IN DEN BEGINNE WAS DE WOORDSPELING

*IN HET BEGIN was er niets.
Het is moeilijk om je dat voor te stellen.
Je moet alles wat er nu is nog niet laten zijn.
Je moet het licht uitdoen, en er zelf niet zijn,
en dan ook nog eens al het donker vergeten,
want in het begin was er niets, ook het donker niet.
Als je het begin van alles wil zien, moet je erg veel weglaten.
(uit Bart Moeyaert, De schepping)*

De eerste verzen van het boek Genesis in een hedendaags, literair jasje gestoken. Herkenbaar en tegelijk nieuw. Het spelen met woorden is echter geen uitvinding van onze 21^e-eeuwse Vlaamse auteurs. Reeds in het prille begin, bij het neerschrijven van de Hebreeuwse Bijbeltekst was er aandacht voor de verschijningsvorm ervan.

In mijn licentiaatsverhandeling ben ik op zoek gegaan naar die vorm. De focus lag daarbij op repetitie, zowel van het kleine element (een klinker of medeklinker) als van het grote (een zin). Fenomenen als onomatopée, metafoor, *double-entendre* en allegorie kwamen niet aan bod. Niet omdat ze niet aanwezig zouden zijn, maar omdat repetitie één van de karakteristieke en opvallende elementen van de Bijbel is. Een zichtbaar spel is verder voor iedereen toegankelijk. Zelfs niet Hebreeuws geschoolde lezers kunnen de formele patronen als een soort memoryplaatjes aanwijzen.¹

1. DE ZIN VAN HET BEGINONDERZOEK

Het was en is mijn bedoeling om ondanks de taalbarrière de rijkdom van de tekst over te brengen aan een ruim publiek, aan te tonen dat de Bijbel meer is dan een geloofspamflet in boekvorm, dat het de grote L van Literatuur terecht verdient.

Als classica lag mijn tweede doelstelling in het confronteren van de originele tekst met zijn Griekse en Latijnse vertalingen. Daarbij gebruikte ik de zogenaamde standaardvertalingen, Septuaginta (derde eeuw v.Chr.) en Vulgaat (vierde – vijfde eeuw) en enkele andere, minder gekende vertalingen. De eerste groep noem ik standaard, omdat de vertalingen uit deze groep grote naambekendheid verwierven. Ze vormden op hun beurt de basis voor heel wat latere vertalingen. De andere teksten zijn vaak onvolledig overgeleverde

¹ SLOANE, 2001, 325; VRIEZEN – VAN DER WOUDE, 2000, 112.

verzamelingen. Zij dateren van voor de grote vertalingen, zoals geldt voor de *Vetus Latina* (tweede eeuw), of van erna, zoals de *Hexapla* (=zesvoud) van Origenes (derde eeuw). Het Latijnse werk is veelal anoniem. De belangrijkste lezingen zijn genoemd naar plaatsen (Afrikaanse en Europese versie).² Bij de *Hexapla* zijn de auteurs wel gekend. Origenes zelf was de compiler van de vertalingen. Hij plaatste die in zes parallelle kolommen. Algemeen wordt aangenomen dat het in respectievelijke volgorde gaat om:

- de Hebreeuwse grondtekst
- een Griekse translitteratie
- een versie van Aquila
- één van Symmachus
- Origenes' eigen correctie van de LXX
- een versie van Theodotius.

Voor al deze kolommen twee en vijf worden bevestigd. Het zou ons echter te ver voeren hierop in te gaan.³

Door al deze vertalingen naast elkaar te leggen kwam het probleem van de (on)vertaalbaarheid van de brontekst en de rol van de vertaler daarin bovendien. Woordspel, zo bleek, vereist een bijzondere vertaaltactiek. Het grijpt zowel in op vorm als op inhoud. Wanneer banden gesmeed worden tussen die niveaus, heeft de vertaler een lastig karwei voor de boeg. Hoe trouw kan je zijn tegenover de brontekst zonder de doeltaal geweld aan te doen? En moet dat, of beter gezegd mag dat, doorwegen bij het vertalen van het Heilige Boek?

1.1. De bouwstenen

Om op deze vragen een antwoord te geven, schetste ik in mijn licentiaatsverhandeling (onder dezelfde titel als dit artikel) eerst een theoretisch kader. De verschillende teksten werden in hun tijd geplaatst, de vertalers voor zover gekend doorgelicht, de invloed van de tekst en zijn relatie met voorgangers belicht. Vervolgens verschoof de aandacht naar vertalen en vertaalwetenschap. Welke opvattingen heersten er algemeen en binnen het Bijbelvertalen? Als laatste volgde een woordje over stilistiek. Welke terminologie was er voor handen? Wat dacht en denkt men over de combinatie vertalen-stijl? Deze informatie werd gebruikt in het meer praktische, concrete deel van mijn thesis. Wegens de omvang van het aantal woordspelingen opteerde ik voor een degelijke analyse van zeven voorbeelden in plaats van een opsomming van alle repetities in Genesis. Deze voorbeelden stemden overeen met zeven subcategorieën van herhaling, die ik eerder had onderscheiden. Het

² Voor meer informatie i.v.m. *Vetus Latina* zie o.a. KEDAR, 1988, 299-338; FERNÁNDEZ MARCOS, 2001, 355-358 en de gebruikte tekstuitgave van Field, 1964.

³ Zie o.a. FERNÁNDEZ MARCOS, 2001 en TILLY, 2005.

gaat om een taalkundige indeling, die van de entiteit zin afdaalt naar het element medeklinker/klinker. In dit artikel zal ik me tot drie voorbeelden beperken, waarbij ik voornamelijk de Griekse vertalingen zal bespreken en de andere slechts summier zal behandelen. Elke bespreking zal voorafgegaan worden door de vindplaats in Genesis en de varianten in de besproken teksten. Vooraleer hiermee aan te vangen geef ik nog een kort woordje over de werkwijze, de gebruikte tekstedities en enkele kanttekeningen.

1.2. Hoe te bouwen? – de handleiding

Het onderzoek bestond uit drie fasen: een detecterende, een descriptieve en een comparatieve fase. De eerste twee stappen gebeurden vrij objectief. Waar is er woordspel en wat gebeurt er precies? Hierbij deed ik beroep op Bijbelcommentaren (theologisch en literair) en op mijn eigen lezersoog.

In de fase van vergelijken dienden alle gegevens naast elkaar geplaatst te worden en zo mogelijk geïnterpreteerd. Men moet hierbij in gedachten houden dat conclusies en bevindingen in hoofdzaak hypothetisch zijn. Wegens de exemplarische aanpak zijn ze niet veralgemeenbaar voor andere woordspelletjes in de tekst. Bovendien is informatie over stilistische aanpak en appreciatie van de vroegste Bijbelteksten karig. Men kan alleen met een bepaalde graad van waarschijnlijkheid gissen naar het hoe en waarom van bepaalde (on)vertaalkeuzes. Een grootschaliger onderzoek kan dit euvel verhelpen. Mijn thesis en ook dit artikel zijn slechts een voorproefje. Ze lichten een tipje van een immense sluier op.

1.3. Waar Abraham de mosterd haalde – de bronnen

De gebruikte tekstuittgaven zijn BHS (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 4th edition) voor het Hebreeuws (de Masoretische tekst⁴) en Rahlfs' LXX voor de Septuaginta (beide uit Bibleworks 6.0, 2003). De Hexaplaverversie is de editie van Field uit 1964. Voor de Latijnse teksten heb ik mij bediend van de Vulgaat (Bibleworks 6.0, 2003) en de Vetus-Latinaeditie van Fischer uit 1951. De Nederlandse vertalingen zijn van mijn hand. Hierbij heb ik gekozen voor een gulden middenweg tussen een aanvaardbare Nederlandse tekst en woordspel dat

⁴ Deze tekst is geschreven door de zogenaamde Masoreten. De term 'masôrah' is Aramees en betekent 'overhandiging, overlevering'. De auteurs hebben de tekst van de Bijbel, die ongevocaliseerd was, voorzien van klinker- en leestekens. Hun werkzaamheden startten rond 400.

(DB, 1987, 797; MUSAPH-ANDRIESSE, 200, 24-25)

de brontekst recht doet. Voor het weergeven van Hexapla en Vetus Latina-lezingen heb ik de werkwijze van de resp. auteurs gehanteerd.

1.4. De bijsluiter: *cave canem*

Stijlonderzoek is nog in volle ontwikkeling. Tot halweg de twintigste eeuw was de benadering van de Bijbeltekst historisch-theologisch. Een literaire analyse was des duivels. Het is onder andere dankzij groeperingen als de Amsterdamse en Finse school dat deze ban gebroken is. Noties als plaats, structuur, functie en vertaaltechniek kregen bij hen een volwaardige plaats in hun onderzoek.⁵

Het tweede pijnpunt is het ontbreken van een Hebreeuwse retorica. Er is geen ‘oud’ werk dat stijlfiguren definieert en catalogeert zoals het geval is bij een Quintilianus of Cicero⁶. Wilde men het Hebreeuws toch beschrijven dan moest men terugvallen op klassieke en Arabische begrippen. Hoewel deze systemen uitvoerig en grondig zijn uitgewerkt, slagen zij er niet altijd in de Hebreeuwse stijl te vatten.⁷ Denk bijvoorbeeld aan het begrip *polyptoton*. Bij de antieken was dit een zeer bekend fenomeen. De herhaling betreft eenzelfde woord maar in een verschillende naamval, type ‘manus manu’. Vraag is wat dit wordt voor het Bijbels Hebreeuws, waarin naamvallen niet meer bestonden. De vrij strakke definitie die de oudheid ons heeft overgeleverd, moet dus versoepeld worden. Flexie dient uitgebreid te worden met niet-casusuitgangen. Zolang de wortel van het woord dezelfde blijft, kan men van een *polyptoton* spreken. Bijv. עֶבֶד עֲבָדִים (‘ēbed ‘ābādîm = knecht der knechten).⁸

Tot slot moet men zich ervan bewust zijn dat de *Vorlage* van de LXX onzeker is. Afwijkende vertalingen kunnen behalve van de hand van de auteur ook te wijten zijn aan een andere brontekst dan die van de Masoreten. Het kan gaan om een oudere tekst of een eerder stadium in de gekende overlevering.⁹

⁵ NIDA, 2003, 81-82; WIERENGA, 1996; SMELIK, 1994a, 53-66; 1994b, 90-95; LEMMELIJN, 2001, 43-64.

⁶ Bedoeld worden hier Quintilianus’ *Institutiones Oratoriae* en Cicero’s *Orator* en *De Oratore*.

⁷ UEDING, 1992, 1553; SLOANE, 2001, 325.

⁸ MORIER, 1981; LETTINGA, 2000, 48.

⁹ TILLY, 2005, 57-63; VRIEZEN – VAN DER WOUDE, 2000, 79; TOV, 1988, 174; HANHART, 1992, 381-402. Voor een tekstkritisch onderzoek zie ook TOV, 1997.

2. WOORDSPEL IN DE PRAKTIJK

2.1. Voorbeeld 1: man en vrouw

- Gen. 2:23 BHS $\text{הָאִשָּׁה הַזֹּאת הָיְתָה עֵצָה מִצֵּד הָאָדָם וְהָיְתָה עִמּוֹ וְהָיְתָה מִצֵּד הָאָדָם וְהָיְתָה עִמּוֹ$
 BHT $\text{ləzō}^{\text{t}} \text{yiqqārē}^{\text{p}} \text{ʔiššā}^{\text{h}} \text{kî mē}^{\text{p}} \text{ʔiš lūqōhā}^{\text{h}}\text{-zzō}^{\text{t}}$
 LXX αὕτη κληθήσεται γυνή ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήμφθη αὕτη
 Hex O': αὕτη κληθήσεται γυνή ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη (αὕτη)
 Σ.: αὕτη κληθήσεται ἀνδρὶς, ὅτι ἀπὸ ἀνδρός ἐλήφθη αὕτη
 Θ.: αὕτη κληθήσεται λῆψις, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ἐλήφθη (αὕτη)
 Ἑβρ.: ἔσσά
 VL L : haec vocabitur mulier quoniam de viro suo sumpta est x
 x ~ mulier vocabitur quia ex x adsumpta haec
 V haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est
 Ndl. Deze noemde hij 'mannin' want zij was uit de man genomen.

2.1.1. Hebreeuwse liefde op het eerste gezicht

Het spel tussen het woord voor man, אִישׁ (ʔiš), en vrouw, אִשָּׁה (ʔiššā^{h}), bevindt zich op woordniveau.

De twee termen zijn gelijkklinkend. Ze lijken samen te horen en men vermoedt een mogelijke gemeenschappelijke etymologie van de woorden. Dit zou mooi bij de inhoud aansluiten: man en vrouw afkomstig uit één basis en dus gelijkwaardig. Anderzijds kan men er ook in lezen dat de vrouw uit de man gemaakt is. Dit wordt dan gereflecteerd in de naamgeving, waarbij אִשָּׁה (ʔiššā^{h}) een afleiding lijkt te zijn van אִישׁ (ʔiš).¹⁰

The day after

Wanneer men er verschillende commentaren op naslaat, blijken volgende elementen van belang voor een juiste interpretatie van het Hebreeuwse woordspel.

¹⁰ Beide interpretaties zijn door menig onderzoeker verdedigd en onderbouwd. Ze zijn voor de verdere uitleg van het voorbeeld weinig relevant. Meer informatie zie: VAN WOLDE, 1995, 64-65, BASHIR e.a., 1962,33; JAGERSMA, 1995, 42-43.

* De twee woorden zijn niet etymologisch verwant. Ze zijn afkomstig van verschillende wortels. Welke dat precies zijn, is onduidelijk.¹¹ Volgende verklaring uit de joodse exegese wil ik u echter niet onthouden. In het Hebreeuws heeft een wortel normaal drie consonanten. אִשׁ (ʔîš) en אִשְׁשָׁה (ʔiššā^h) hebben er maar twee. De י (yod) en de ה (he) zijn leesmoeders.¹² De uitleg gaat als volgt: door de twee verschillende tekens, nl. י (yod) en ה (he) samen te voegen krijg je het woord יְהוָה (yah). Dit is één van de goddelijke namen en tevens het eerste deel van het tetragrammaton (de onuitspreekbare naam van God) יהוה (ʔādōnāy). Deze laatste bestaat uit vier consonanten die niet gevocaliseerd zijn. Je dient ze te lezen met de klinkers van het woord ‘adonai’ (heer, meester).¹³

Met de twee gelijke consonanten krijg je het woord אֵשׁ (ʔēš : vuur).

De joodse traditie interpreteert deze schijnbare ‘etymologie’ op volgende wijze. Man en vrouw vormen een koppel in wier gezin de goddelijke aanwezigheid יְהוָה (yah) woont. Hun harmonie is perfect. Als ze echter God verjagen uit hun huwelijksleven, dan vallen ze in אֵשׁ (ʔēš : vuur) van de tweedracht en de hel (TB Sota 17b en Midrasj Pesikta Zoutra).¹⁴

* Men kan de figuur omschrijven als assonantie en paronomasie (gelijkende vorm, verschillende betekenis en oorsprong). Bovenop dat spel is er gebruik gemaakt van de ambiguïteit soortnaam-eigenaam. De naam die de man zijn vrouw geeft, nl. ‘vrouw’, is in essentie een soortnaam en geen eigenaam.¹⁵

* Het feit dat de combinatie van beide termen nergens anders voorkomt in de Hebreeuwse Bijbel wijst op een bewuste zet van de auteur. De naametiologie krijgt een talig karakter. De vrouw ontvangt een naam, die de nauwe band met de man weerspiegelt.¹⁶

* Verkeerdelijk wordt hierin een anti-vrouwboodschap gelezen. Men dient op te merken dat God man en vrouw in zich verenigde. De voorstelling van Hem als een man is slechts een metafoor. Die metafoor krijgt vorm in taal en taal moet een geslachtelijke keuze maken.¹⁷

¹¹ BOTTERWECK – RINGGREN, 1973, 237-239; JENNI – WESTERMANN, 1971, 130,247.

¹² Een leesmoeder is een consonant die dienst doet als klinkerteken i.p.v. medeklinker. Dit gebruik stamt uit de tijd voor de Masoreten, toen de tekst nog niet gevocaliseerd was. ((LETTINGA, 2000, 11)

¹³ Deze ingreep is te danken aan de Masoreten. Op deze manier trachtten ze de tekst leesbaar en voorleesbaar te maken zonder dat de heilige naam van God door eender wie werd uitgesproken. Deze was wellicht een soort eigenaam. Hij werd slechts éénmaal op een jaar uitgesproken in het heilige der heiligen in de tempel in Jeruzalem door de hogepriester. De naam is nooit genoteerd, enkel zijn medeklinkers. Vandaar de vele speculaties. (EJ 4, 1971, 797; EJ 7, 1971, 680; MUSAPH-ANDRIESSE, 2000, 24-25)

¹⁴ KAUFMANN, 1997, 98-99.

¹⁵ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 316; MARCHADOUR, 1999, 70; DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 84-85.

¹⁶ BibleWorks 6.0, 2003; SMELIK, 2005, 111-128.

¹⁷ Het Hebreeuws maakt slechts onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk. Men kon dus niet uitwijken naar het onzijdige, zoals in het Nederlands.

2.1.2. De Griekse man en vrouw

De Griekse overlevering biedt ons vijf verschillende lezingen (of vier, daar Origenes de LXX-lezing overneemt).

LXX αὕτη κληθήσεται γυνή ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήμφθη αὕτη

De Septuaginta gebruikt de twee algemene termen voor man en vrouw in het Grieks. Deze vertonen geen enkele verwantschap of zoals hier gevraagd schijnbare verwantschap. In het vers ziet men wel een herhaling van de vorm *αὐτῆς – αὕτη*. Dit kan men een polyptoton noemen, met de opmerking dat de twee woorden niet 100% hetzelfde zijn.¹⁸ Verder kan men op de herhaling van de beginalfa wijzen in *ἀνδρὸς* en *αὕτη* en de eindèta van *γυνή* en *ἐλήμφθη*. Deze overeenkomsten zorgen voor enige ritmiek. Het gaat meer dan waarschijnlijk om toevalligheden.

Hex Ο': αὕτη κληθήσεται γυνή ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη (αὕτη)
 Σ.: αὕτη κληθήσεται ἀνδρὶς, ὅτι ἀπὸ ἀνδρὸς ἐλήφθη αὕτη
 Θ.: αὕτη κληθήσεται λῆψις, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ἐλήφθη (αὕτη)
 Εβρ.: ἔσσὰ

De lezing van Origenes komt overeen met de LXX, op de werkwoordsvorm na. De vorm met *μ* is hellenistisch, die zonder klassiek Grieks. Blijkbaar verkoos Origenes, zoals de andere auteurs in de Hexapla opgenomen, deze laatste vorm.¹⁹

Symmachus kiest voor een andere versie. Hierin valt meteen de gelijkenis tussen de woorden *ἀνδρὶς* en *ἀνδρὸς* op. De *-ις* uitgang voor Griekse woorden doet een vrouwelijke geslacht vermoeden. *Ἀνδρὸς* is de genitief mannelijk enkelvoud van *ἀνὴρ* (man). De woorden verschillen amper een letter van elkaar. We vermoeden een vrouwelijke en een mannelijke vorm van eenzelfde stam. Dan hebben we te maken met een figura etymologica. Wanneer de vorm ons enkel misleidt, dan gaat het om een paronomasia.

Theodotius speelt ook met woorden. Hij noemt de vrouw met de term *λήψις*, zijnde het genomene, omdat ze uit de man genomen is. Daar wordt er niet zozeer een band tussen man en vrouw formeel gecreeërd als wel tussen de vrouw en het nemen, het werkwoord. Het gaat om een figura etymologica tussen een werkwoord en een daarvan afgeleid substantief.

¹⁸ Zie eerdere opmerking over de definitie van polyptoton.

¹⁹ LSJ, 1968, 1026.

De Hebreeër²⁰ heeft nog een andere versie, waarin voor ‘vrouw’ de term ‘έσσά’ (uiteraard een translitteratie van de Hebreeuwse term) opduikt. Er is niet meteen een band te zien met *άνδρός*. Helaas is de lezing niet volledig overgeleverd, zodat niet uit te maken valt of *έσσά* samen met *άνδρός* dan wel met een vorm gelijkend op *έσσά* voorkomt. In dat laatste geval zou er wel woordspel zijn.

De kenners aan het woord

De Septuaginta geeft een juiste maar ‘saaie’ vertaling van het Hebreeuwse gegeven. Ze vernietigt het spel tussen de woorden voor man en vrouw. Ook de rest van de zin ondergaat wijzigingen. Er wordt een bezittelijk voornaamwoord toegevoegd, wat de betekenis verandert. De letterlijke vertaling luidt: ze wordt vrouw genoemd, omdat ze genomen werd van haar man/echtgenoot. Hierdoor ontstaat een binding met het volgende vers, waar het huwelijk beschreven wordt als een verenigen van man en vrouw. De laatste *זֶרַח* (*zōʾṭ*) wordt achterwege gelaten. Hierdoor holt het de oorspronkelijke nadruk van het Hebreeuws op de rol van de vrouw uit.²¹

Nochtans moet het Grieks niet onder doen voor de brontaal. Dat bewijzen de andere lezingen.

Laten we eerst stilstaan bij Symmachus. In de codex 135 ex Apolinario staat dat de auteur een nieuw Grieks woord heeft gemaakt. Hiëronymus merkt op dat de Hebreeuwse etymologie in standaardgrieks en –latijn niet aanwezig is. Symmachus wilde deze echter wel behouden en dus gebruikt hij niet *γυνή* maar *άνδρίς*. Door middel van assonantie imiteert hij het originele woordspel.²²

Theodotius’ zin wordt door Field becommentarieerd in de Hexapla-uitgave. Volgens Hiëronymus blijkt uit deze lezing dat de auteur een andere etymologie dan die tussen *זֶרַח* (*ʾiṣ*) en *זֶרַח* (*ʾiṣṣā^h*) vermoedde. Het gaat hier om een curieuze blunder, die door het citaat van Origenes verduidelijkt wordt. Hij voorziet de lezing *έσσά* nl. van de volgende noot :

Φασί δὲ οἱ Εβραῖοι έσσά μὲν καλεῖσθαι τὴν γυναῖκα· δηλοῦσθαι δὲ ἀπὸ τῆς λέξεως τὸ, ἔλαβον, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ, χῶς ἰσουῶθ έσσά, ὅπερ ἐρμηνεύεται, ποτήριον σωτηρίου λήψομαι· ἴς δὲ τὸν ἄνδρα, ὡς φανερόν ἐκ τοῦ, έσρή αἴς, ὅπερ έστὶ, μακάριος ἀνὴρ.²³

²⁰ Behalve de zes versies komen in de Hexapla soms extra lezingen voor. Die van de Hebreeër is daar één van. De meeste fragmenten van hem vindt men in de boeken Genesis, Job en Ezechiël. (FERNÁNDEZ MARCOS, 2001, 161-162)

²¹ WEVERS, 1993, 34; DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 84-85.

²² FIELD, 1964, 15; SKINNER, 1930², 69-70.

²³ De Hebreeërs zeggen dat de vrouw ‘έσσά’ wordt genoemd en dat met dat woord ‘ik nam’ wordt bedoeld, wat reeds duidelijk is hieruit ‘χῶς ἰσουῶθ έσσά = een drinkbeker van redding is een vrouw’, dit wordt uitgelegd als ‘een drinkbeker van redding zal ik nemen’. “Ἴς’ is de

Hierin wordt *έσσά* dus als equivalent van *λήψομαι* gezien. Vandaar dat Theodotius op het idee komt om een spelletje met ‘nemen’ te introduceren. In het Hebreeuws is daar hoegenaamd geen sprake van. Er wordt nergens nadruk gelegd op een eventuele ondergeschikte relatie van de vrouw tot de man. Toch kan men het belang van het werkwoord ‘nemen’ niet ontkennen. Het wordt driemaal vermeld op zeer korte tijd. Het is God die de vrouw neemt en naar de man brengt. Deze ontmoeting is de eigenlijke huwelijksluiting, aldus Jagersma. Ook Deurloo vermeldt de mogelijke associatie van het werkwoord met het huwelijk.²⁴ Het nemen speelt met andere woorden wel een belangrijke rol, maar niet in letterlijke zin zoals Theodotius het begrepen had.

Wat *έσσά* betreft, hebben we te maken met een translitteratie. Deze worden meestal gebruikt voor eigennamen. Het is in deze functie inderdaad dat *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) wordt gebruikt. De translitteratie neemt wel de ambiguïteit – *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) is ook een soortnaam – weg.²⁵ Zij gebeurt volgens welbepaalde regels. Een *ס* (ʔalef) geeft men niet weer. Tussen een *ש* (šin) en een *שׁ* (śin) wordt geen onderscheid gemaakt. Beide worden weergegeven met een *σ* (sigma). Op het einde van een woord vervalst de *ה* (he). Wat de klinkers betreft, de *pataḥ* () wordt een *a*. De *hireq* (.) wordt zowel met *ei* als met *i* uitgedrukt. Niet zelden echter kan de letter ook in een *a* of *ε* resulteren, zoals hier het geval is. Past men deze regels toe dan komt men vlot van *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) tot *έσσά*.²⁶

2.1.3. De Latijnse man en vrouw

Bij de Latijnse vertalingen treffen we eenzelfde dichotomie aan als bij de Griekse. Ofwel vertaalt men puur de inhoud met het meest courante woord, ofwel heeft men ook oog voor het vormelijke spel. In dat geval ontstaan creatieve hoogstandjes in de doeltaal. Hiervan is het koppel *vir-virago/virae* uit de Vulgaat een mooi voorbeeld. Net als bij Symmachus draagt het vrouwelijke woord in zich alle kwaliteiten van het mannelijke. Dit is in tegenstelling met termen als *mulier* en *γυνή* die eerder de vrouw als onderscheiden van de man definiëren.²⁷

man, zoals duidelijk is uit de zin ‘*έσπῆ ἀίς* = gelukkig is de man’ wat betekent ‘een gelukkig man’.

²⁴ JAGERSMA, 1995, 42; DEURLOO, 1988, 54.

²⁵ TOV, 1999, 165.

²⁶ FIELD, 1964, LXXII-LXXIII.

²⁷ OLD, 1968; DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 84-85.

2.1.4. De Hebreeuwse en Griekse mannen en vrouwen: een vergelijking

BHS	paronomasia
LXX	polyptoton en alliteratie
Hex	O'. polyptoton en alliteratie
	Σ. figura etymologica (2 substantieven)
	Θ. figura etymologica (substantief-werkwoord)
	Ϝεβρ. translitteratie

In geen enkele van de vertalingen wordt de oorspronkelijke paronomasia behouden. De lezingen van Symmachus en Theodotius verraden een etymologische interpretatie. Daarmee blijven ze vrij dicht bij het oorspronkelijke woordspel. Ze drukken hetzelfde uit, met name de gelijkenis en tegelijk het verschil tussen man en vrouw.

Ook bij de Septuaginta en Origenes vinden we vervangend spel terug. Door middel van polyptoton en herhalingen van letters worden de woorden voor man en vrouw benadrukt.

Enkel in de versie van de Hebrëer is het woordspel meer dan waarschijnlijk verloren gegaan. De man kiest voor een transcriptie van יִשְׂשָׁא (*iššā^h*), deze opvattend als een eigennaam. De rest van de zin wordt gewoon vertaald. Ook hier blijft enkel het patroon van herhaling uit de LXX over. En hierbij is het de vraag of dit wel als een patroon als dusdanig bedoeld was (*infra*).

In bovenstaand voorbeeld blijkt duidelijk hoe de vertalers voor een keuze kwamen te staan. De ene groep heeft geopteerd voor een inhoudelijk correcte vertaling. Zij gingen daarbij uit van het idioom van de Griekse (resp. Latijnse) taal. Ze nemen het meest banale en gebruikelijke woord voor man en vrouw, ook al vertonen die vormelijk geen enkel verband.

De andere groep houdt in zijn vertaling wel rekening met de vorm. Hij zoekt naar een even veelzeggend equivalent in de eigen taal. De gehanteerde woorden zijn misschien minder voor de hand liggend, maar als men de betekenis erop na slaat, klopt het wel. Hun woordkeuze zal voor de tijdgenoten wellicht vreemd geleken hebben. Die legden er niet per se de originele tekst naast en dan zullen woorden als *ἀνδρῖς* en *virago* wel voor het nodige wenkbrauwgefrons gezorgd hebben.

Een logische conclusie zou dan ook zijn dat de auteurs die voor vormspel gaan, een vrijere vertaaltvorm hanteren en dat zij misschien voor een parallelle lezing pleiten. Dit wil zeggen dat ze hun tekst niet zozeer als autonoom werk beschouwen.

Voor Symmachus lijkt dit te kloppen. Hij is voorstander van een niet al te letterlijke vertaling en weet creatief om te gaan met zijn eigen taal. Vandaar gebruikt hij hier het neologisme *ἀνδρῖς* als tegenhanger voor *ἀνδρός*. Hierbij

raakt hij niet aan de betekenis, want *ἀνδρῖς* neemt alle betekenissen van *ἀνδρὸς* over, maar kent deze aan een vrouw toe. Hij gebruikt tegelijk wel het klankspel van de brontekst.²⁸

Theodotius neemt meestal een middenpositie in. Hij gaat niet voor de echt vrije vertaling, maar is ook geen letterzifter. In dit voorbeeld vond hij wellicht dat zondermeer de woorden vertalen niet duidelijk genoeg was. Hij noemt de vrouw ‘het genomene’ en legt de link met het werkwoord ‘nemen’. Dat hij hierbij de bal enigzins mislaat, is al aangetoond (supra). Los daarvan is het een gedurfde zet voor iemand die zich meestal gematigd profileert. Een translitteratie om de moeilijkheid te omzeilen was meer zijn ding geweest.

De Septuaginta geeft de woorden van het Hebreeuws weer met een semantisch equivalent. Daardoor gaat het woordspel verloren. Dat was echter niet de hoofdbekommernis van de auteurs. De Bijbel was voor hen een liturgisch en opvoedkundig werk, geen literair opus. Aandacht voor vormkenmerken was dus secundair. Men gebruikte gekende, ondubbelzinnige Griekse woorden, zodat de inhoud zo helder mogelijk was voor de lezer.

Origenes was blijkbaar tevreden met de vertaling van de zeventig, want hij nam ze over. Ze was duidelijk en stemde qua betekenis overeen met het Hebreeuws.

De Hebreëer tenslotte vervangt het Griekse *γυνή* door *ἑσσά*, een transcriptie. Dit zou kunnen betekenen dat hij *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) wel degelijk als een eigennaam opvat, of dat althans aan de lezer wenst duidelijk te maken. *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) is namelijk ook een soortnaam. Anderzijds krijgt die eerste vrouw verder in het verhaal een andere naam, nl. Eva. Dan lijkt deze interpretatie geen stand te kunnen houden. Bovendien zou men van iemand die het Hebreeuws beheerst, toch verwachten dat die net het spel dat hier gaande is, opmerkt. Het kan ook nog op een conservatieve strekking wijzen, die net alle originele namen wil behouden zien. God noemde de eerste vrouw *הַשָּׂא* (ʔiššā^h) en niet *γυνή* of zo.

2.2. Voorbeeld 2: Liv, de eerste moeder

Gen. 3:20	BHS	וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חַוָּה כִּי הִוא הִיְתָה אִם כָּל־הָאָרֶץ
	BHT	wayyiqrāʔ hāʔādām šēm ʔišṭō ḥawwā ^h kī hiwʔ ḥāytā ^h ʔēm kol-ḥāy
	LXX	καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ζωή ὅτι αὕτη μήτηρ πάντων τῶν ζώοντων
	Hex	O' . : Ζωή
		ʾA.: Αὐα
		Σ.: Ζωογόνοϛ

- VL C: et tunc Adam imposuit nomen uxori suae Vita quia x
 I: x vocavit Adam uxoris Vita (m) quoniam ipsa
 mulieris Eva x ista
 haec
 + et Eva id est
- C: mater est omnium vivorum
 I: est mater viventium
- V et vocavit Adam nomen uxoris suae Hava eo quod mater
 esset cunctorum viventium
- Ndl. En de mens noemde de naam van zijn vrouw Liv²⁹, want ze
 was de moeder van al het levende.

2.2.1. Chawwah, de oermoeder

In dit voorbeeld bevindt het woordspel zich op wortelniveau. De wortel is een vorm die zich tussen de syllabe en het woord situeert. Hij is een eenheid van drie consonanten en kan niet als dusdanig voorkomen. Slechts in verbogen of vervoegde vorm manifesteert hij zich, d.w.z. voorzien van de nodige affixen en vocalen.³⁰ De wortel draagt wel een betekenis. Deze wordt afhankelijk van het gebruik een werkwoord, een substantief, een voorzetsel etc. Ter illustratie de vorm מֶלֶךְ die zowel ‘koning zijn’ (verbum) als ‘koning’ (substantief) kan betekenen.

De gelijkenis tussen de woorden חַוְוָה (ḥawwā^h), הַיָּה (hāyā^h) en הַיָּיָה (ḥāyyā^h) springt in het oog. De naam חַוְוָה (Eva) verschilt slechts één letter van הַיָּה (leven). Dat laatste woord vertoont dan weer sterke parallellen met הַיָּה (zijn). Tussen de woorden treedt assonantie en alliteratie op. Maar er is meer aan de hand. De zin is geformuleerd als een verklaring. We krijgen een etymologische motivering voor de naam van Eva. Of dit woordspel ook daadwerkelijk een figura etymologica is, zal in de verdere bespreking duidelijk worden.

Merken we reeds op dat de Bijbel tal van naamsverklaringen bevat, die vaak gebruik maken van wat men volksetymologie noemt.³¹

²⁹ Liv is een Germaanse eigenaam (Noors), die leven betekent, net zoals het Hebreeuwse equivalent. De afgelopen vijf jaar zijn er in Vlaanderen 69 meisjes met deze voornaam geboren. (POKORNY, 1959, I, 666,670; www.kindengezin.be/voornamen/voornamen.jsp)

³⁰ Deze worden *mishqal* genoemd als men de wortel ombouwt tot een substantief en *binyanim* als men hem ombouwt tot een werkwoord. Het gaat dus om specifieke, morfologische patronen die met de wortel worden gecombineerd. (DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 67 EN 82)

³¹ CASANOWICZ, 1893, 117.

Meningen over de oermoeder

* Het gaat vermoedelijk om een stamboomnotatie, waarbij de vrouw logischerwijze een eigenaam heeft. De aanleiding hiervoor was de geboorte van een kind.³²

* Slechts twee vermeldingen in heel Genesis zijn er van de naam חַוְוָה (ḥawwā^h). Dit bevestigt de these dat de naam wel degelijk een betekenis moet gehad hebben.

* Het woordenboek geeft aan dat de etymologie van de eerste vrouwenaam onduidelijk is. Allerlei theorieën die terugvallen op moedergodinnen hebben het daglicht gezien. Ze werden echter één voor één weer verworpen.³³

* Wat er gebeurd is, is zeer eenvoudig. In het Hebreeuws gebeurt het wel vaker dat waw en yod gewisseld worden. Zo kom je als vanzelf van חַוְוָה (ḥawwā^h) bij חַיְיָאָה (ḥāyyā^h). Ongeacht of er een verwante etymologie aan de basis ligt van het woordspel of niet, de naam lijkt hoe dan ook zeer sterk op het woord voor leven. Het is de klankgelijkenis, die de lezer toont dat de twee woorden met elkaar verbonden zijn.³⁴

* Naamgeving in de Hebreeuwse Bijbel vormt een categorie apart binnen woordspel. Vaak kiest men een naam, die betekenisloos lijkt te zijn op zichzelf. Deze wordt dan gevolgd door een verklaring die een woordspel bevat.³⁵

2.2.2. Hoe Chawwah Zoë werd: de Griekse vertalingen

LXX καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ζωή ὅτι αὕτη μήτηρ πάντων τῶν ζώντων

De LXX geeft een staaltje van woordspel weg dat speelt met ζάω - ζωή . De lezer legt hier meteen een etymologische link tussen de eigenaam en het werkwoord. Ze zijn op dezelfde stam geconstrueerd en vormen m.a.w. een figura etymologica. Uiteraard vertonen de woorden daardoor ook een grote klankovereenkomst.

Overigens is het opvallend dat de Septuagint een heel andere naam dan Eva introduceert. Vooral als men merkt dat in de rest van de Bijbel op Gen. 4:1 na, wel sprake is van Eva. Dit bevestigt de these dat het hier om een doelbewust spel gaat.

Hex O' . : Ζωή

³² WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 364-365.

³³ HALOT, 1994-2000,; KLEIN, 1987.

³⁴ REISEL, 1980, 29; KORSAK, 1996, 17 e.v.

³⁵ DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 84-85.

'A.: Αὐα
Σ.: Ζωογόνοϛ

Origines' tekst stemt overeen met de lezing van de LXX. Voor een verdere bespreking zie supra.

Aquila's versie vertoont een eigenaardige naam. Het is een soort transcriptie van het Hebreeuws. Er is geen spel tussen die naam en enig ander woord in de zin. Met wat goede wil kan men van een assonantie spreken met het voorgaande *αὐτοῦ*. Dit zou dan mogelijk de band tussen man en vrouw kunnen benadrukken en dat de vrouw van de man is. Of dit ook Aquila's bedoeling is geweest, is een andere vraag.

Bij Symmachus treffen we ook woordspel aan en wel tussen het werkwoord *ζάω* en *Ζωογόνοϛ*. We kunnen net zoals bij de LXX spreken van een figura etymologica. De woorden zijn stamverwant.

Griekse naamgeving voor gevorderden

Wat de lezing van de LXX betreft, merkt Wevers op dat de schijnbare etymologie van het origineel behouden blijft door de naam van de vrouw van Adam te vertalen.³⁶ Mary Phil Korsak noemt het eigen aan woord-voor-woordvertalingen dat de eigennaam vertaald wordt.³⁷

Bovendien is de gekozen naam ook in het Grieks een eigennaam. Deze is vnl. teruggevonden in *Magna Graecia* en Macedonië, maar ook elders in de Griekse wereld geattesteerd.³⁸

De vorm *Αὐα* van Aquila is een translitteratie. Deze techniek wordt bij de meeste eigennamen toegepast. De lezing van de LXX, *Ζωή*, vormt hierop een uitzondering. Daar gaat het wel degelijk om een vertaling van het Hebreeuwse equivalent. Bij translitteraties volgt men de fonetische waarde van het oorspronkelijke woord met uitzondering van de waw-consecutivum en de voorzetsels *ב* (bə), *ל* (lə), *כ* (kə), *מ* (min).³⁹ De nieuw bekomen vormen worden niet verbogen, tenzij ze een Griekse uitgang hebben. Dit zien we geïllustreerd in Gen. 3:20.⁴⁰ Doordat Aquila de naam translitteerde en zijn klank- en/of wortelverwante tegenhanger wel gewoon vertaalde, slaagde hij er niet in de bijzondere betekenis van het origineel weer te geven. Aangezien hij niet met

³⁶ WEVERS, 1993, 47

³⁷ KORSACK, 1996, 17 e.v.

³⁸ FRASER – MATTHEWS, 1987-2005, V I, 195; V II, 194; V IIIa, 188; V IIIb, 176; IV, 145.

³⁹ Waw-consecutivum is de copula *ו* die men o.a. in de perfecta en imperfecta consecutiva vindt. Ze wordt vertaald door 'en'. (LETTINGA, 2000, 144-145) De vermelde voorzetsels betekenen resp. in, aan, zoals, uit.

⁴⁰ TOV, 1999, 162-167 en 174-177; WEVERS, 1993, 47.

voetnoten werkte om de band uit te leggen⁴¹, is het spel op zich, dat de betekenis genereert, niet aanwezig.⁴² Dit spel bestaat eruit ‘leven’ te verbinden met de levenden.

Voor *Zωογόνος* bij Symmachus blijft deze band bestaan. De toon wordt meer biologisch en minder specifiek menselijk. De vrouw wordt een levensproducerend wezen genoemd. Verder biedt het woordenboek ons weinig informatie.

2.2.3. Waar Eva vandaan komt

In de oude Latijnse vertalingen kiezen de meeste varianten naar analogie met het Grieks voor een woordspel tussen de naam en het werkwoord leven. *Chawwah* wordt dus met de naam *Vita* verwelkomd. De andere versies gebruiken vormen afgeleid en geïnspireerd door het Hebreeuws: *Hava*, *Heva* en tenslotte ook *Eva*. De mosterd was gevonden, maar de zaadjes zijn ver te zoeken. Alle woordspel is verdwenen.⁴³

2.2.4. Dat de ware oermoeder zich nu bekendmake

BHS	figura etymologica
LXX	figura etymologica
Hex O’.	figura etymologica
’A.	translitteratie
Σ.	figura etymologica

Het oorspronkelijke woordspel wordt in verschillende vertalingen behouden. Het is niet helemaal duidelijk hoe dat spel precies dient gedefinieerd te worden. De vertalers vatten het koppel חַיָּה-חַוָּה (*ḥawwā^h-ḥāyyā^h*) in elk geval op als een correcte etymologie. Dan is er sprake van een figura etymologica in de Hebreeuwse tekst. Die vinden we ook terug in de Septuagint en de Hexaplaverversies van Origenes en Symmachus. In elk van de genoemde vertalingen wordt de band tussen de naam en het werkwoord ‘leven’ in de verf gezet.

⁴¹ Dit is wel het geval voor de uitgave van FIELD van de Hexapla. De oorspronkelijke versie van Origenes bevatte net als de LXX geen voetnotensysteem.

⁴² KORSACK, 1996, 17 e.v.

⁴³ FISCHER, 1951, 75; RIGG, 1996, 84.

Helemaal achterwege blijft het spel in de versie van Aquila. Deze vertaling is precies diegene die de naam gewoon transcribeert en daardoor het woordspel kwijt speelt.

In de gevallen van *figura etymologica* als vertaalresultaat hebben de vertalers de twee woorden als stamverwant opgevat. Zij geven deze dan ook met een dergelijk equivalent in het Grieks (of Latijn) weer. De vertalingen tonen dus dat hun auteurs wel degelijk oog hadden voor het spel, onafgezien het feit of ze het juist identificeerden of niet.

Voor de auteurs van de Septuagint is de aandacht enigzins te verwachten. Ze zijn per slot van rekening *native speakers* van zowel het Hebreeuws als het Grieks. Ze zijn beter dan wie ook geplaatst om het spel op te merken en van een gelijkwaardig equivalent in de vertaling te voorzien. Bovendien is de betekenis van de naam Eva hier ook vrij cruciaal. Het zou eerder verwarring zaaien, wanneer men de Hebreeuwse naam zou laten staan in de vertaling. Net die grotere duidelijkheid is één van de doelstellingen van de LXX-vertalers geweest. Men heeft in dit voorbeeld een evenwicht bereikt tussen een vrije en een letterlijke vertaling. Ze is vrij in de zin dat een Hebreeuwse eigennaam door een Griekse vervangen wordt. Ze is echter letterlijk als men de betekenis erop naslaat, aangezien beide namen eenzelfde *sensus* hebben. Origines neemt de lezing van de Septuagint over. Zij geeft immers de betekenis van het Hebreeuws goed weer, en dat is net wat hij beoogt.

Symmachus doet iets gelijkaardigs als de voorgenoemde auteurs. Hij legt wel een ander betekenisaccent. Niet het leven/de levenden staan centraal, maar het leven voortbrengen/de moeder van alle levenden. Hij verenigt dus de twee aspecten die in de verklaring staan ook in de Griekse naam. Ook in het Hebreeuws omvat de naam חַוְוָה (*ḥawwāh*) meer dan alleen zijn letterlijke betekenis. Symmachus heeft in zijn vertaling misschien daarom voor een ander begrip dan ζωή gekozen.

De keuze voor een transcriptie bij Aquila is ondubbelzinnig. Hij volgt als vertaler trouw de tekst, tot de letter toe. Dit doet hij met een transcriptie zeker. Anderzijds is het letterlijk vertalen ook van toepassing op etymologieën, wat we hier precies aantreffen. Aangezien van Aquila gezegd wordt dat hij geen belang hecht aan literaire opsmuk, lijkt een translitteratie van de eigennaam het meest met zijn idealen te stroken. Een vergrieksing van de naam zou al te zeer indruisen tegen zijn uitgangspunten.⁴⁴

De verschillende aanpak van de vertalers illustreert de moeilijkheid die ze ondervinden, wanneer ze met woordspel met eigennamen geconfronteerd worden. Enerzijds ziet men dat er iets gaande is, waarin vorm én betekenis betrokken zijn. Het typeert ook de tekst als dusdanig. Een vertaler van de Bijbel kan echter niet zo maar gaan spelen met de tekst. Zijn uitwijkmogelijkheden zijn

⁴⁴ WEVERS, 1993, 47.

beperkt. Namen veranderen of vervangen die diep in de traditie geworteld zijn, is geen sinecure. Dit geldt zeker naarmate de tijd vordert en de traditie meer verspreid en bekend is. Huidige vertalers gebruiken hiervoor de voetnoot. Op die manier trachten ze dit euvel te verhelpen. De Griekse en Latijnse vertalers werkten nog niet met dit systeem. Bij hen betekent een translitteratie wel degelijk een verloren gaan van woordspel.⁴⁵

2.3. Voorbeeld 3: lege vormeloosheid en vormeloze leegte

Gen. 1:2	BHS	וְהָאָרֶץ תִּהְיֶה תֹהוּ וָבֹהוּ	
	BHT	wəhāʾāreš hāytā ^h tōhû wābōhû	
	LXX	ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος	
	Hex	O': ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος	
		'A.: ἡ δὲ γῆ ἦν κένωμα καὶ οὐθέν	
		Σ.: ἡ δὲ γῆ ἐγένετο ἀργὸν καὶ ἀδιάκριτον	
		Θ.: ἡ δὲ γῆ ἦν κενὸν (οὐθέν) καὶ οὐθέν	
	VL	L terra autem erat invisibilis	et inconposita
		et terra x	+ coinquinabilis
			informis
			rudis
			incompta
	V	terra autem erat inanis et vacua	
	Ndl.	De aarde nu was woest en noest/ leeg en veeg/leegheid en veegheid.	

2.3.1. De Hebreeuwse schepping

Het gaat hier om een herhaling van vocalen m.n. de 'o' en de 'û'. Dit is een zogenaamd klinkerrijm of assonantie. Ook de h-klank wordt herhaald waardoor men het woordspel ook als bisyllabisch rijm kan omschrijven. De woorden lijken een eenheid te vormen. Doordat ze nauwelijks verschillen, gaan ze bijna in elkaar op.

Darwinisten en creationisten over de schepping

* *Bōhû* komt altijd voor met *tōhû* erbij. De woorden zijn gedeeltelijk geassimileerd en hebben rijmformatie.⁴⁶

⁴⁵ DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 87-88.

⁴⁶ HALOT, 1994-2000, 111.

* Binnen het betekenisveld van *tōhû* onderscheidt men een twintigtal verschillende groepen.

Deze gaan van het concrete ‘woestijn’ tot het abstracte ‘niet-bestaande’.⁴⁷

* Het gelijkklinkende duo is een uitdrukking van het absoluut nietige, beweert Gallig. Ridderbos treedt dit bij. Hij wijst erop dat bepaalde begrippen veel omineuzer waren voor de Israëlieten dan voor ons. Delitzsch verwijst hiervoor naar de bijzondere combinatie van klank en betekenis van het woordpaar dat akelig aandoet. Dit vindt hij ook terug bij de *ginnungagap* uit de oude Noordse mythologie⁴⁸ en de Griekse *chaos*⁴⁹. Beiden zijn gapende gaten die op een gegeven moment veranderen in de aarde. Met andere woorden, dit wijst op een oud elementair chaosbegrip, dat in meerdere culturen leefde.⁵⁰

* Albright spreekt van rijmassimilatie tussen *tōhû* en *bōhû*.⁵¹ Westermann noemt *bōhû* een alliteratie ter versterking van *tōhû*.⁵² Oosterhuis en Van Heusden noemen *tōhû wābōhû* een onomatopoeie.⁵³ De Vries en Verheij halen Gen. 1:2 aan als voorbeeld van paronymie. Daarmee bedoelen ze het gebruik van woorden met enkel een klein verschil in vorm. De gelijkenis is niet 100 % zoals bij homoniemen, maar wel nog sterk genoeg om de woorden in de geest van de lezer /luisteraar aan elkaar te koppelen. Het klankspel dat men aantreft bij *tōhû wābōhû*, roept, volgens hen, de chaotische en lege staat van de aarde op na de creatie (of er net voor, zoals sommigen het liever zien).⁵⁴

2.3.2. Griekse chaos

LXX: ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος

We zien twee adjectieven die beiden met een *α* beginnen en eindigen op *-τος*. Indien gewenst kan men van syllabisch eindrijm spreken, al is dit louter en alleen te wijten aan het feit dat beide adjectieven van dezelfde verbuiging zijn. Anderzijds had men net zo goed een ander adjectief kunnen nemen dat niet uit

⁴⁷ SKINNER, 1930², 16.

⁴⁸ Het Noordse scheppingsverhaal is te lezen in de Edda van Snorri Sturluson (1222) en de anonieme, poëtische Edda (1275). (OTTEN – SAMPLONIUS, 1994, XVI-XVII)

⁴⁹ Zie HESIODOS, *Theogonie* V.116.

⁵⁰ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 143-144.

⁵¹ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 142.

⁵² WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 143.

⁵³ OOSTERHUIS - VAN HEUSDEN, 1999, 11. De term is zo niet twijfelachtig, dan op zijn minst gewaagd. Een leegte die geluiden maakt en die door deze woorden dan iconisch zou weergegeven worden, lijkt me vrij dubieus. Anderzijds vindt men in verschillende culturen gelijkaardige woorden om de oerchaos uit te drukken. Zij spelen ook op een of andere manier met klanken.

⁵⁴ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 142; BASHIR e.a., 1962, 36-39; CASSUTO, 1961, 21-22.

dezelfde buigingsklasse kwam, dus gaat het misschien toch om een stilistische keuze. Er is ook sprake van assonantie en dit zowel in het begin van het woord, waar de alfa's gelijk zijn, als doorheen het woord, dat gevormd is op de klinkers 'a' en 'o'. Om de meer speculatieve tendens van een de Vries & Verheij aan te houden kan men zeggen dat deze twee klinkers in hun schriftbeeld toevallig een gesloten cirkeltje vertonen. Ze omvatten zo een ruimte, een leegte. De 'a' en 'o'-klanken zouden verder een sfeer van afronden en gaten kunnen oproepen (onomatopée). De vertalers hebben deze woorden met deze klanken precies gekozen en geen andere.

Hex : O' : ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος

'A. : ἡ δὲ γῆ ἦν κένωμα καὶ οὐθέν

Σ. : ἡ δὲ γῆ ἐγένετο ἀργὸν καὶ ἀδιάκριτον

Θ. : ἡ δὲ γῆ ἦν κενὸν (οὐθέν) καὶ οὐθέν

Voor de versie van Origenes verwijs ik naar de bespreking van de LXX. Hij heeft deze nl. overgenomen.

Aquila kiest voor twee totaal verschillende woorden die nauwelijks klanken gemeen hebben. Er treedt ook geen vervangend woordspel op in een of andere vorm. De woorden rijmen op geen enkele wijze.

Symmachus neemt twee woorden die verschillen van die uit de LXX, maar wel dezelfde kenmerken van assonantie vertonen. Ze hebben beginassonantie met de *α* en eindrijm met *-ου*. Opnieuw verschijnen opvallend veel 'o's' en 'a's'. Ook de medeklinkers in het woord zijn aan elkaar verwant: een gutturaal gevolgd door een *ρ*.

Theodotius' versie vertoont in de eerste lezing weinig gelijkenis. De 'o'/'oe'-klank en 'e'-klank komen in chiastische positie voor en er is een zelfde eindmedeklinker *-ν*. Toch volstaat dat niet om een grote affiniteit tussen de woorden te creëren. In de variant echter ziet men een herhaling die letterlijk is en dus opnieuw woordspel. 'Niets en niets' (letterlijk vertaald) is echt niets. Dat is eenzame leegte, leegheid en vormeloosheid.

De chaos ontleed en doorgrond

Volgens Westermann ondersteunt de weergave in de LXX van *tóhû wābōhû* een oud elementair chaosbegrip. De letterlijke vertaling luidt 'onzichtbaar en onvoorbereid'. Dit getuigt van een rationaliserende tendens. Girardet ziet er zelfs een platonische invloed in. Ook in latere vertalingen⁵⁵ keert die

⁵⁵ M.n. Aquila en Theodotius.

moeilijkheid terug.⁵⁶ De afwijkende vertaling is het resultaat van een gerechtvaardigde exegese, aldus Tov.⁵⁷

Westermann merkt nog op dat de vertalingen van Aquila en Theodotius dichter bij de oertekst staan dan die van de Septuagint.⁵⁸

Wevers wijst op de variatie aan Griekse vertalingen. Waar de LXX het over ‘onzichtbaar en ongeorganiseerd’ heeft, kiezen Aquila en Theodotius voor ‘leeg en nietsheid’. Symmachus gaat voor ‘ongecultiveerd en niet gedifferentieerd’. Allemaal zijn het pogingen om het negatieve karakter van het Hebreeuwse lexeem te begrijpen, gebruikt voor de aarde voor de creatie van licht. De Hebreeuwse woorden zijn synoniemen die beiden leeg betekenen. Het Grieks probeert deze te onderscheiden door twee negatieve termen die de context reflecteren. Dat het oerland ongezien was, is duidelijk uit het volgende statement dat duisternis over de aarde regeerde. Er was nog geen licht.⁵⁹

Wat de vorm betreft merken de Vries & Verheij het volgende op. Moderne vertalingen doen meestal een poging tot weergave van het woordspel. De LXX (en ook de Vulgaat) negeren dit spel, volgens hen.⁶⁰ Wevers spreekt daarentegen wel over ritmische paren in de vertaling. Dit geldt voor de LXX en zeker voor Theodotius’ versie. Hij gebruikt een neologisme als imitatie van het Hebreeuws.⁶¹

2.3.3. *Latijnse creatio*

De Vetus Latina bevat een keur aan synoniemen. Deze kunnen al naargelang de combinatie de nodige gelijkenissen vertonen. De Vulgaat gaat voor een creatie zonder vormspel.

2.3.4. *Is de chaos ʾôhû wābôhû?*

BHS	assonantie
LXX/O’.	assonantie + syllabisch eindrijm
Hex ’A.	-
Σ.	assonantie
Θ.	chiasme van klinkers variant: iteratio

⁵⁶ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 144.

⁵⁷ TOV, 1988, 174.

⁵⁸ WESTERMANN, 1999⁴, 1.1, 144.

⁵⁹ WEVERS, 1993, 1.

⁶⁰ DE VRIES – VERHEIJ, 1997, 77.

⁶¹ WEVERS, 1993, 1.

De Septuaginta, Origenes en Symmachus behouden het originele woordspel. Ze gebruiken woorden in het Grieks, die net als hun Hebreeuwse bron een assonantie vertonen. Deze is evenwel minder sterk dan in de oorspronkelijke tekst.

Eén lezing van Theodotius' tekst herhaalt het woord voor leegte letterlijk. Dit zou men een extreme vorm van assonantie kunnen noemen.

Enkel de versie van Aquila vertoont geen enkel spoor van iets dat op woordspel lijkt.

Tot slot kan men nog opmerken dat het Hebreeuws twee substantieven gebruikt. De vertalingen – met uitzondering van die van Aquila (en deels die van Theodotius) – hebben adjectieven. Vaak bevatten die een negatief prefix, *α-* in het Grieks (*in-* in het Latijn). In de conceptie van die talen wordt de scheppingssituatie als een negatieve status gezien. In het Hebreeuws daarentegen wordt de leegte positief gedefinieerd. De klemtoon valt op het zijn van de leegte, daar waar de vertalingen het niet-zijn benadrukken. De laatste optie is misschien eufemistisch te noemen. Men ontkent voor een stuk de realiteit van het vormeloze.⁶²

Zoals gebleken uit de bespreking hierboven werd de combinatie *ṭōhû wābōhû* wel degelijk als woordspel door eenieder ontdekt. Wat de wending precies betekent, daarover is men het niet eens. De vorm echter stelt weinig problemen wat betreft zijn aard. Het gaat hier om een stilistisch verfraaide zeggingswijze en niet om een toevalligheid.

Dat moet de vertalers wellicht ook niet ontgaan zijn. Dit blijkt uit de vele varianten die men in de vertalingen aantreft. Semantisch gezien werken ze met wat nagenoeg synoniemen zijn.

De keuze van de woorden moet dus door iets anders dan inhoud beïnvloed zijn. Ook al omdat in bijna alle vertalingen toch in min of meerdere mate woordspel optreedt.

Daardoor bekleedt de versie, die echt volledig aan dit stijlkenmerk voorbij gaat, een bijzondere plaats. Wat dreef Aquila ertoe niet in te gaan op het spel van het Hebreeuws?

Van Aquila weten we dat hij erg letterlijk en vanuit het Hebreeuws vertaalde. Hij werd ook gedreven vanuit een ontevredenheid over de LXX. Het is dan ook vanzelfsprekend dat hij deze lezing afwijst. Semantisch gezien beslaat *ἀόρατος* toch een ander veld dan *ṭōhû*. Het enige probleem is dat men ook van de

⁶² Men vergelijkte met de uitspraak: 'Ik vind je jurk lelijk' versus 'ik vind je jurk niet mooi'. Het laatste klinkt minder erg dan het eerste. Als reactie op het eerste kan je een klap in je gezicht verwachten. Bij de ontkenkende versie hooguit een boze blik. (VAN GORP – GHESQUIERE – DELABASTITA, 1997, 150)

Hebreeuwse woorden niet precies weet wat ze betekenen.⁶³ Dat zorgt ervoor dat enkel nog het vormelijke aspect als een zekerheid overeind blijft. Aquila nam woordvolgorde en aantal over, maar schonk geen aandacht aan het klankeffect. Nochtans was zijn uitgangspunt om zo letterlijk mogelijk te vertalen. Dat hij het vormspel van het Hebreeuws toch niet overnam, heeft waarschijnlijk te maken met het soort spel. Een assonantie speelt zich af onder het woordniveau en is sterk taaleigen.

De andere vertalingen bevinden zich ergens tussen de twee uitersten in. Zij tonen een poging tot het weergeven van het woordspel. De ene versie is daar al beter in geslaagd dan de andere.

De LXX en Origenes (die in dit geval dezelfde lezing geeft als eerstgenoemde) werken met assonantie. Men kan het ter discussie stellen of hier wel degelijk sprake is van bewust woordspel.⁶⁴ Ik ben echter van mening dat hier inderdaad een stijlspel aan de gang is. Het is niet zo opvallend en uitgesproken als in het Hebreeuws, maar het is er wel. Men mag ook niet uit het oog verliezen dat iets als assonantie zeer taalgebonden is. Het vergt de nodige creativiteit om voor woorden een waardig equivalent te vinden. Kijkend naar de verschillende woorden die opduiken in de Hexapla, kan men niet zo maar zeggen dat de twee gekozen woorden in de LXX toevallig zijn. Zoals reeds eerder vermeld, is het zelfs zo dat *ἀόρατος* niet echt hetzelfde betekent als *tōhû*. Het is niet ondenkbaar dat deze term vanuit stilistisch oogpunt is gekozen. Minder vanzelfsprekend is het feit dat Origenes, in een traditie die op zoek was naar de ‘echte’ betekenis van het Hebreeuws, deze woorden gewoon overnam. Dat kan wijzen op het feit dat in het geval van de uitdrukking *tōhû wābōhû* niet de semantiek, maar wel de stilistiek belangrijk was. Die wordt immers wel goed weergegeven in de LXX-lezing. Een andere mogelijkheid is dat de Septuagintavertalers voor een interpreterende vertaling gegaan zijn. Daarbij hebben ze zich de vrijheid geoorloofd een ander woord te gebruiken om de tekst duidelijker te maken (supra). Origenes kon zich vermoedelijk vinden in deze verklaring en nam ze bijgevolg over. Deze opvatting leunt meer aan bij de ideeën van deze vertalers. Zij hebben een verstaanbare tekst op het oog, geen literair hoogstandje met vormspelletjes.

Ook bij Symmachus is er sprake van assonantie. Hij gebruikte daarvoor wel twee andere woorden dan de LXX. Misschien is het dat wat de commentatoren bedoelen met het gebruik maken van zijn eigen vindingrijkheid en die van de Griekse taal.

Tot slot is er nog de vertaling van Theodotius, die wel enig spel vertoont, maar niet dat van het Hebreeuws. Hij voert de assonantie ten top, zodat het een

⁶³ Onafgezien van het feit dat men niet zeker weet of de Vorlage van de LXX wel de Hebreeuwse tekst is die ons is overgeleverd.

⁶⁴ In het artikel van de Vries – Verheij (1996, 76) wordt bijv. over dit vers gezegd dat de LXX het woordspel negeert.

iteratio wordt.⁶⁵ Mogelijke reden is dat hij geen waardig equivalent vond in het Grieks dat én inhoudelijk én vormelijk aan het Hebreeuws voldeed. Een letterlijke herhaling is dan een mooie vervanging. Bovendien ligt ze niet zo ver van het oorspronkelijke spel, de assonantie.⁶⁶

3. HET LAATSTE OORDEEL: EEN CONCLUSIE

Met deze drie voorbeelden heb ik enerzijds de rijkdom van de Hebreeuwse tekst willen aantonen en anderzijds de (on)mogelijkheden van de vertalingen belicht. Het is gebleken dat woordspel vertalen minder evident is dan men theoretisch stelt. Talen gebruiken verschillende systemen, die grotendeels analoog zijn, maar verre van identiek. Bovendien heeft men te maken met een theologisch getint corpus. Dit betekent een extra druk voor de vertaler in kwestie, die zoals Hiëronymus het stelde, niet voor en niet achteruit kan.

*Si ad verbum interpretor, absurde resonant; si ob necessitatem aliquid in ordine, in sermone mutavero, ab interpretis videbor officio recessisse.*⁶⁷

Vermits de auteurs van die vroegste omzettingen geen ‘beleidsverklaring’ hebben achtergelaten is de enige manier om hun ideeën te achterhalen hun werk en de context ervan te bestuderen. Dit vereist veel meer dan enkele voorbeelden. Het moge duidelijk zijn dat alleen een diepgaander onderzoek de dingen in een juist perspectief kan stellen. Wat nu een anekdotisch karakter heeft, moet systematisch aangepakt en uitgewerkt worden. Een grondige theoretische studie van taal, tekst en stijl gecombineerd met een praktische toepassing ervan op de tekst van Genesis kan ons misschien dichter brengen bij het *sécret de la forme des récits bibliques*.⁶⁸

KAROLIEN VERMEULEN

⁶⁵ Toch als men de ene variant volgt met de letterlijke herhaling.

⁶⁶ Als alle klinkers en ook de medeklinkers hetzelfde zijn, krijg je een *iteratio*.

⁶⁷ HIËRONYMUS, *Epistulam ad Pammachium* 57, 5, 7 : Als ik woordelijk vertaal, klinkt het absurd; als ik uit noodzaak iets in de volgorde of in de stijl zal veranderd hebben, dan zal ik van mijn taak als vertaler afgeweken schijnen te zijn / schijnen afgeweken te zijn.

⁶⁸ KAUFMANN, 1997, 103.

BIBLIOGRAFIE

- BASHIR, G.A. – DE BOER, P.A. – DELFGAAUW, B. – GOLDENSON, A. – KATER, H.J. – KROON, K.H. – VAN PRAAG, H. – RYK, C.A. – SOETENDORP, J. (eds.), *Zoals er gezegd is. De schepping, Het Paradijs, De vloed en de toren, Jozef en de aartsvaders, Zeist/Antwerpen*, 1962.
- CASANOWICZ, I.M., “Paronomasia in the Old Testament”, *Journal of Biblical Literature*, 1893, 105-167.
- CASSUTO, U. – ABRAHAMS, I., *A Commentary on the Book of Genesis part I and II*, Jerusalem, 1961.
- DEURLOO, K.A., *De mens als raadsel en geheim. Verhalende antropologie in Genesis 2-4*, Baarn, 1988.
- DE VRIES, A. – VERHEIJ, A.J.C., “A Portion of Slippery Stones. Wordplay in Four Twentieth-Century Translations of the Hebrew Bible”, in DELABASTITA, D. (ed.), *Traductio. Essays on Punning and Translation*, Manchester / Namur, 1997, 67-94.
- FERNÁNDEZ MARCOS, N., *The Septuagint in context: introduction to the Greek versions of the Bible*, Boston/Leiden, 2001.
- JAGERSMA, H., *Genesis 1:1-25:11*, Nijkerk, 1995.
- KAUFMANN, F., *La Tour de Babylone. De la traduction juive des jeux de mots sur quelques nom propres hébraïques de la « Génèse »*, in DELABASTITA, D. (ed.), *Traductio. Essays on Punning and Translation*, Manchester / Namur, 1997, 95-136.
- KEDAR, B., “The Latin translations”, in MULDER, M.J. – SYSLING, H. (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, Assen / Maastricht, 1988, 299-338.
- KORSAK, M.P., “Hebrew Word Patterns Retained in English in Genesis 2.4b-3.24”, *Amsterdamse Cahiers* 15, 1996, 9-21.
- LEMMELIJN, B., “Two Methodological Trials in Recent Studies on the Translation Technique of the Septuagint”, in SOLLAMO, R. – SIPILÄ, S. – LEMMELIJN, B. – DE TROYER, K., *Helsinki perspectives on the translation technique of the Septuagint: proceedings of the IOSCS congress in Helsinki 1999*, Göttingen, 2001, 43-64.
- MARCHADOUR, A., *Genèse. Commentaire pastoral*, Paris, 1999.
- MOEYAERT, B., *De Schepping*, Amsterdam/Antwerpen, 2003.
- MUSAPH – ANDRIESSE, R.C., *Wat na de Tora kwam: Rabbijnse literatuur van Tora tot Kabbala*, Amsterdam, 2000.
- NIDA, E.A., *Fascinated by languages*, Amsterdam / Philadelphia, 2003.
- OOSTERHUIS, H. – VAN HEUSDEN, A., *In den beginne, het boek Genesis*, Amsterdam, 1999.
- OTTEN, M. – SAMPLONIUS, K., *Edda: de liederen uit de Codes Regius en verwante manuscripten*, Baarn, 1994.
- REISEL, M., *Genesis בראשית Transcriptie, Verklaring, Vertaling*, Den Haag, 1980.
- SKINNER, J., *A critical and Exegetical Commentary on Genesis*, Edingburgh, 1930².
- SMELIK, K.A.D., “Narrative in the Hebrew Bible”, in KESSLER, M. (ed.), *Voices from Amsterdam: a modern tradition of reading biblical narrative*, Atlanta, 1994 a, 53-66.
- SMELIK, K.A.D., “Idiolecte of formeel-equivalente vertalingen”, in HOLLANDER, H.W. (red.), *Spectrum van bijbelvertalingen*, Zoetermeer, 1994 b, 88-101.
- SMELIK, K.A.D., *Zij doet hem goed en geen kwaad*, Zoetermeer, 2005.
- TILLY, M., *Einführung in die Septuaginta*, Darmstadt, 2005.
- TOV, E., “The Septuagint”, in MULDER, M.J. – SYSLING, H. (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, Assen / Maastricht, 1988, 168-181.

TOV, E., *The Greek & Hebrew Bible, Collected Essays on the Septuagint*, Leiden/Boston/Köln: Brill, 1999 (supplements tot the Vetus testamentum, vol 72).

VAN WOLDE, E.J., *Verhalen over het begin, Genesis 1-11 en andere scheppingsverhalen*, Baarn, 1995.

VRIEZEN, TH.C. – VAN DER WOUDE, A.S., *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, Kampen, 2001.

WESTERMANN, C., *Biblischer Kommentar Altes Testament: Genesis II.1*, Neukircherer, 1999; *Genesis II.2*, Neukircherer, 1999; *Genesis I2.1*, Neukircherer, 2003 (1981).

WEVERS, J.W., Notes on the Greek Text of Genesis, Atlanta Georgia, 1993 (Septuaginta and cognate studies series n°35).

WIERENGA, L., *De macht van de taal, de taal van de macht. Over literatuurwetenschap en bijbelgebruik*, Kampen, 1996.

BIJBELUITGAVEN

Bible Works 6.0, 2003.

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart, 1997⁵.

FIELD, F. (ed.), *Origenes Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum graecorum in totum vetus testamentum. Fragmenta. Tomus I: Prolegomena. Genesis-Esther*, Hildesheim, 1964.

FISCHER, B. (ed.), *Vetus Latina. Die Reste der Altlateinische Bibel nach P. Sabotier*, Freiburg, 1951.

WOORDENBOEKEN

BOTTERWECK, G.J. – RINGGREN, U.H. (ed.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament Band I*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1973.

FRASER, P.M. – MATTHEWS E. (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names:*

I. *The Aegean Islands – Cyprus – Cyrenaica*, Oxford, 1987.

II. *Attica*. (edd. OSBORNE, M.J – BYRNE, S.G.), Oxford, 1994.

III. *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, Oxford, 1997.

IV. *Macedonia – Thrace – Northern regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

GLARE, P.G.W. (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968.

JENNI, E. – WESTERMANN, C., *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, Band I*, München/Zürich, 1971.

KLEIN, E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, Haifa, 1987.

KOEHLER, L. – BAUMGARTNER W., *The Hebrew & Aramaic Lexicon of the Old Testament (Lexicon in Veteris Testamenti libros)*, Leiden / New York / Köln, 1994-2000.

LIDDEL, H.G. – SCOTT, R. – JONES, H.S., *A Greek – English Lexicon*, Oxford, 1968.

POKORNY, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I*, Bern / München, 1959.

NASLAGWERKEN

Encyclopaedia Judaica, Jerusalem, 1971.

LETTINGA, J.P., *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, Leiden/Boston/Köln, 2000.

MANTELO F.A.C. – RIGG, A.G. (ed.), *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, Washington (DC), 1996, 76-106.

MORIER, H., *Dictionnaire de poétique et rhétorique*, Paris, 1981.

SLOANE, T.O., *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford, 2001.

UEDING, G., *Historischer Wörterbuch der Rhetorik*, Tübingen, 1992.

VAN GORP, H.- GHESQUIERE, R. – DELABASTITA, D., *Lexicon der literaire termen*, Groningen/Deurne, 1998.